

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГІ ИНСАН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ХӘРЕКЕТІН ВЕРБАЛЛАСТЫРЫҰШЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БИРЛИКЛЕРДІҢ СТРУКТУР-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

А.П.Бердамбетова – таяныш докторант

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: фразеологик бирлик, афоризм, концепт, изоморф ходиса, сұз бирикмалари.

Ключевые слова: фразеологизм, афоризм, концепт, изоморфные явление, словосочетания.

Key words: phraseological unit, aphorism, concept, isomorphic phenomenon, compound words.

Соңғы жылларда тил билиминде фразеологияны үйрениу интенсив рауажланыу баскышына өтти хәм көп ғана илимий машқалаларды шешиу имканиятларын берди. Фразеология тарауындағы изертлеуши илимпазлар хәзирги күнде өз жумысларында концептуал метод пенен тийкарынан еки мәселени үйренип шығыуы өз алдына максет етип қойған. Булардың бириншиси фразеологиялық материаллардың түрли тиллердеги анализин билиу, үйрениу болса, екіншиси – түрли тиллер системасындағы фразеологизмлерди салыстырмалы үйрениу мәселеси есапланады [8].

Турақлы сөз бирикпелер хәр-түрли хәм кең көлемдеги тил хәдийселерин өз ишине алады, бул қатарға атамалар, курамалы сөзлер, жуп сөз бирикпелери, нақыл-мақаллар, жумбақ, афоризм сыяқлы бирликлерди кирийтиу мүмкин. Булардың ишинде фразеологик бирликлер (кейинги орынларда ФБ)дин қолланылуы «таяр халдағы» конструкция сыпатында әмелге асырылуы тийкаргы принциптардың бири есапланады. Өз алдына айтыуымыз керек, қарақалпақ тилинің фразеологиялық фонды үлкен форматта, кең көлемде изертленгени менен олардың когнитив, прагматикалық, лингвомәдениеті өзгешеликleri өз алдына толық монографик формада изертленбеген.

Қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөзликлерден Ж.Ешбаев редакторлығындағы «Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги» хәм С.Т.Наурызбаеваның авторлығындағы «Қарақалпақша-русша хәм русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликлер» бул жумыстың изертлеу предмети сыпатында пайдаланылды, ал инглиз тилиде бул максетте фразеологик бирликлердин арнаулы веб-сайтлары хәм бир неше фразеологиялық сөзликлер қолланылды. Буларға қосымша, бул тарауда: Ш.Абдуллаевтың «Фразеологизмларни тушунтириш йўли билан таржима қилиш (қарақалпақ ва ўзбек тиллари мисолида)», «Ўзбек ва қарақалпақ тилларидағы «кўз» ва «бош» компонентли фразеологизмлар компаративистикаси», Г.Айназарованың «Икки компонентли фразеологизмларнинг айрим семантик хусусиятларига доир (қарақалпақ ва ўзбек тиллари материаллари асосида)», Ғ.Исмаиловтың «Оламнинг фразеологик манзарида «инсон» концепти (ўзбек, қозок, ва қарақалпақ тиллари асосида)», А.К.Пирниязованың «Қарақалпақ тили фразеологик системаси ва унинг стилистик имкониятлари» атамаларындағы бир қанша илимий изертлеу жумыслари методологиялық база ўазыйпасын атқарады.

Фразеология тарауы изертлеушилеринин пикиринше, фразеологиялық система қосымша антропоцентризм шараятында жаңадан пайда болады, яғни фразеологиялық бирликлердин келип шығыуы хәм хәрекетине тийкарланып барлық миллий көринисинде вербалласуы өзгешеликleri үйрениледі. Инсанға тән хәрекетлер менен тил бирликлеринин анық бир мазмундағы ўазыйпаны орынлауында сәулелениуи белгили болады. Сол себебли, фразеологиялық бирликлер анализине жалғыз концепт этирапында әмелге асырылады, олардың қайсы тилге байланыслы болуына қарамастан, қайсы инсанлар жәмәетине, қайсы миллий лингвомәдениетқа тән болған өз-алдына өзгешеликlerini үйрениуге хәрекет етиледі.

Концепт тилдин фразеологиялық системасы қурамындағы таяр лексемалар хәм фразеологиялық бирликлер жәрдемінде; еркин сөз бирликleri,

гәплердин структуралық хәм позициялық схемалары (синтактикалық концептлер); текстлер хәм текстлер комплекси (керек жағдайларда курамалы, абстракт, индивидуал-авторлық концептлерди тәрийплейди) арқалы белгиленеди.

Инсанның интеллектуал хәрекеті психология, философия, биология, нейропсихология, физиология сыяқлы бир қанша илим-пән тарауларының хәзирги күндеги актуал изертлеу объекти есапланады. Бул орында тикелей сана-сезим, ой-өрис сыяқлы инсан менен байланыслы интеллектуал хәрекетлер тилди үйрениуеги антропоцентрик парадигманың когнитив тил билиминдеги ең баслы факторы болып табылады.

Инсанның интеллектуал қәбилетин тәрийплеуши ФБдин бул тематикалық топарына тийисли фразеологизмлер саны инглиз тилинде 153, қарақалпақ тилинде 83 ти курайды. Олардан бир неше бирликлер инсанның улыўма қәбилетин хәм ақылый қәбилеттин белгилерин тәрийплейди. Мысал: *one's (the) upper storey (s)* — «ақыл, мий, жоқары терең»; *turn of mind* — «ақыл булағы»; *gray (grey) matter* — «сарғыш нәрсе, мий».

Интеллектуал хәрекетти вербалластырыушы инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги ФБди структур-семантикалық өзгешеликleri төмендегише анықланды хәм бир қатар ўазыйпалар менен белгиленди:

1) Фразеологизмлардың қурамынан когнитив процести вербалластырыушы бирликлерди үйрениу: Лексикографиялық дереклердеги мағлұматларды үйрене отырып, интеллектуал хәрекетти вербалластырыушы инглиз хәм қарақалпақ тиллеринде ФБ анықланды хәм анализленди. Үйренилген бирликлердин структур-семантикалық өзгешеликlerini анализлеу процесинде когнитив процестин ойлау, дыққат, түсиниу хәм ядта сақлау сыяқлы белгилерин сәулелендириуши лексикалық бирликлердин бир қанша өзгешелиги менен бирге көп санлы екенлиги тастыйықланған. Мысал ушын: инг. *brain, face, book, science, head, arithmetic, thought* атлықлар; *smart, spark, clever, thinking, Chinese, common* келбетликлер; *to be to hit, to beat, to pitch, to be born, to blind, to collect* сыяқлы феийллер жәрдемінде геўделенбекте. Қарақалпақ тилиндеги ФБ атлық компонентли: *тил, дилўар, бұлбұлғә, сөз, ес, хат, қәлем, маўбас, шай мий, қабақ бас, самсам, гелле, ақша, қол, ис, адам, шешен, бес бармақ, суў, бақай, түлки, мәни;* келбетлик компонентли: *шешен, шақмақ, тастай, мирдин оғындай, қум, суўдай, қызыл, пысық, әнейи, пайдасына пүтин, сум, астарлы, өткермели, қуныя;* феийл компонентли ФБ: *болып қалыу, болыу, сүзиу, тийиу, дузақ қурыу, шығыу, билиу, ишин алыу, жайлау* сыяқлы бирликлер үйренилди. Бул ФБ инсанның тек ғана жоқары интеллектуал унамлы хәрекетлерди ғана емес ал «ахмаклық, пәтиўасызлық, биймәнилик» сыяқлы унамсыз семаларды да вербалластырады.

2) инглиз хәм қарақалпақ тиллериндеги ФБдин қурамынан интеллектуал хәрекетлерге байланыслыларын ажырату:

Инглиз тилиндеги ФБ: *a brain box* (мийли коробка), *a bright spark* (жактылык), *smart cookie* (ақыллы печенье), *clever clogs, clever boots* (ақыллы ботинки), *hit the books* (үйрениу), *pitch in* (ақмақ), *be on the ball* (тез хәм ақыл менен), *it beats me!* (хайран қалыу), *(the) brains behind something* (режелестиреу), *put on your*

thinking cap (ойланыу), *collect one's thoughts* (таярланыу), *come to grips with* (түсинүүгә хәрәкәт етиү), *come to your senses* (тынык ойлау), *common ground* (улыўма мазмун), *common knowledge* (хәммәгә белгили).

Қарақалпақ тилиндеги ФБ: *тилге шешен* (ақыллы), *дилўар* (сулыў хәм ақыллы), *бүлбүлгә* (ақыл бериўши), *сөзлери шақмақтың тасындай* (жүдә тәсирли), *тили мирдиң оғындай* (анык), *естен шықпастай болып қалыу* (умытылмас), *хат пенен қәлем болыу* (нызам болыу), *ақианы сүўдай сүзиу* (шебер, ақыллы), *қолы қызылға тийиу* (имканы болыу), *ақишаға дузақ қурыу* (маман болыу), *өз исине пысық* (аңқау кескир маман), *әнейи адам емес* (билиўши), *пайдасына пүтин* (ақыллы), *шешени шығыу* (мәсләхәтши), *бес бармақтай билиу* (анык), *сүўдай ишип алыу* (ядлау), *бақайына дейин сумлық жайлаған адам* (сум), *сумның сумы* (жүдә айяр), *еки аяқлының түлкиси* (ақыллы), *жасырын ақыллы*, *астарлы мәни* (жасырын), *өткермели мәни* (тәсир етиўши), *құпия мәнисли сөз* (жабық), *лейкинли сөз* (изи бар).

3) англис хәм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрәкәтти вербалластырыўшы ФБди структуралық хәм семантикалық белгилерине тийкарланып классификациялау:

4) үйренилип атырған бирликлердиң лексико-семантикалық өзгешеликлерин анықлау, бунда ФБдиң семантикасына байланыслы интеллектуал хәрәкәтти тәрийпләўши феил ФБдиң төмендеги киши топарлары анықланды:

Әдебиятлар

1. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. - Волгоград: Изд-во ВГПИ, 2001. - С. 3-16.
2. Kdyrbaeva G. K. (2021). Verballation of conceptual field units as "MAN"- "ADAM" in folklore texts. Theoretical & Applied Science, (3), 388-390.
3. Корнилов О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов. - М.: «Че Ро», 2003. -С. 347.
4. Маслова В.А. Homolingualisв культуре. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2007. -С. 175.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Центр Академия, 2001. 14-15-б.
6. Федулянова Т.Н. Английская фразеология. -Архангельск: АГУ, 2000. -С. 192.
7. online American Heritage Dictionary.
8. Бушуй А.М. Коммуникативность как основа педагогической деятельности в образовательном пространстве. -Самарканд: 2017.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фразеологик система қўшимча антропоцентризм шароитида янгидан ҳосил бўладиган, яъни фразеологик бирикмаларнинг келиб чиқиши ва ҳаракати таяниб барча миллий кўринишларда вербаллашиш хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится об особенностях вербализации во всех национальных формах, в которых фразеологическая система перерождается в условиях дополнительного антропоцентризма, то есть на основе происхождения и движения фразеологических единиц.

SUMMARY. This article is about the features of verbalization in all national forms, in which the phraseological system is reborn in the conditions of additional anthropocentrism, that is, on the basis of the origin and movement of phraseological units.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР – ӘХМИЙЕТЛИ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ҚУРАЛ

Д.Қ.Ержанова – доцент ў.ў.а.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: И.Юсупов, ибора, поэтик бўёқ, поэтик функция, лингвопоэтик бўёқ.

Ключевые слова: И.Юсупов, фразеологизм, поэтическая окраска, поэтическая функция, лингвопоэтическая окраска.

Key words: I.Yusupov, phraseologism, poetic colouring, poetic function, linguopoetic colouring.

Фразеологизмлер тилдиң ең күшли стилистикалық қураллары болып есапланады. Сонлықтан да, олар тилдиң, сөйлеўдиң ҳәр қыйлы стильлеринде тайын экспрессивлик анықлаўшылар, теңеўлер сыпатында шығарма қахарманларының ис-хәрәкәтлерин, кубылысларды көркем эмоционаллық сыпатлау ретинде кең пайдаланылады. Хәр қандай фразеологизмде эмоционал-экспрессивлик мәни, образлылық күшли болады. Фразеологизмлер, әсиресе, көркем әдебият тилинде ҳәр қыйлы стильлик бояўлар менен кеңнен қолланылады. Себеби, фразеологизмлер көркем шығарманың тилин жанландыратуғын, оны көркемлеп сүўретлейтуғын қурал болып табылады.

Жазыўшылар халықтың тилинде бурыннан бар фразеологизмлерди өзгертп, темаға, ўақыяға тиккелей

5) англис хәм қарақалпақ тиллериндеги интеллектуал хәрәкәтте байланыслы ФБди салыстырмалы тәрийпләу:

Хәр бир тилдеги ФБдиң уқсас пикирлерди тәрийпләу ушын синонимлер қатары болып, олар көп жағдайларда сезим тәрәпинен көркем формаға ийе, бул анализ изертленген тил мәдениятларында инсан хәрәкәтлериниң сол тараўдың әхмийетлигин белгиләўши фактор есапланады. Түрли тиллердиң ФБдиниң корреляциясына байланыслы толық эквивалент бирликлердиң санының азлығын айтыўымыз мүмкин. Түрли когнитив процесслерди атайтуғын ФБ бул тараўдағы изертләўлер ушын жүдә әхмийетли материал есапланады. Бул бирликлерди салыстырмалы үйрениу, бир тәрәптен, улыўма адамзатты көриу имканиятын берсе, екінши тәрәптен фразеологиялық системалардың миллий өзгешеликлерин бақлау имканиятын бередид.

Жуўмақлап айтқанда, англис хәм қарақалпақ тиллериндеги бундай фразеологизмлер семантикасында бирқанша уқсаслықлар да бар. Хәр еки тилдеги миллий өзине тән өзгешеликлер берилиуи фразеологизмлерде парық барлығы, ФБдиң тематикалық топарларында олардың көлеми тең емеслиги, айырым топарларға тийисли фразеологизмлердиң тек ғана бир тил системасында бар екенлиги сыяқлы хәм хәр бир топарға кириуи ФБдиң коннотатив мәнисиндеги парықларын көриу мүмкин. Бул көрсеткишлер салыстырмалы тиллердеги фразеологиялық майданда изоморф ҳәдийселердиң алломорф ҳәдийселерге қарағанда көп көлемди қурайтуғынлығынан дерек бередид.

Әдебиятлар

1. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. - Волгоград: Изд-во ВГПИ, 2001. - С. 3-16.
2. Kdyrbaeva G. K. (2021). Verballation of conceptual field units as "MAN"- "ADAM" in folklore texts. Theoretical & Applied Science, (3), 388-390.
3. Корнилов О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов. - М.: «Че Ро», 2003. -С. 347.
4. Маслова В.А. Homolingualisв культуре. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2007. -С. 175.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Центр Академия, 2001. 14-15-б.
6. Федулянова Т.Н. Английская фразеология. -Архангельск: АГУ, 2000. -С. 192.
7. online American Heritage Dictionary.
8. Бушуй А.М. Коммуникативность как основа педагогической деятельности в образовательном пространстве. -Самарканд: 2017.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фразеологик система қўшимча антропоцентризм шароитида янгидан ҳосил бўладиган, яъни фразеологик бирикмаларнинг келиб чиқиши ва ҳаракати таяниб барча миллий кўринишларда вербаллашиш хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится об особенностях вербализации во всех национальных формах, в которых фразеологическая система перерождается в условиях дополнительного антропоцентризма, то есть на основе происхождения и движения фразеологических единиц.

SUMMARY. This article is about the features of verbalization in all national forms, in which the phraseological system is reborn in the conditions of additional anthropocentrism, that is, on the basis of the origin and movement of phraseological units.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР – ӘХМИЙЕТЛИ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ҚУРАЛ

Д.Қ.Ержанова – доцент ў.ў.а.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: И.Юсупов, ибора, поэтик бўёқ, поэтик функция, лингвопоэтик бўёқ.

Ключевые слова: И.Юсупов, фразеологизм, поэтическая окраска, поэтическая функция, лингвопоэтическая окраска.

Key words: I.Yusupov, phraseologism, poetic colouring, poetic function, linguopoetic colouring.

сәйкеслендирип, шығарма мазмунына синдиреди, сол арқалы шығарманың тәсиршеңлигин және де арттырады.

Қарақалпақ тили фразеологизмлерге жүдә бай. Бул бойынша бир қанша илимий изертләу жұмыслары жүргизилген [3:6;7;11].

Қарақалпақ поэзиясының үлкен ўәкили И. Юсупов шығармаларының тили өзиниң байлығы, көркемлиги, образлылығы менен ажыралып турады. Оның шығармаларында баска да лексикалық бирликлер менен бирге, фразеологизмлер де көркемлик хызмет атқарыу ушын кең қолланылған. Усы мәселе бойынша бир қанша мийнетлер жарық көрген [4;11;14].

Усы халық даналығы менен суўғарылған сөз маржанларын И. Юсупов өзиниң ой елегинен өткерип,